

De razzia van 16 september

VERSIE VAN 10 APRIL 2020

Op 16 september 1942 werden in de loop van de avond in Nijmegen 27 mannen, vrouwen en kinderen uit hun huizen gehaald, en in een enkel geval mogelijk van de straat geplukt.¹ Waarom juist deze mensen? Wat is er gebeurd? Er zijn bijna geen gegevens te achterhalen over de gebeurtenissen op deze dag. We weten niets over de programmering van deze razzia, de eerste razzia in Nijmegen waarbij mensen werden gearresteerd met het vooropgezette doel om hen te vermoorden. Ruim vier dagen na de razzia waren 20 van deze mensen al vermoord, zes werden iets later vermoord. Eén persoon overleefde de fascistische *Gewaltherrschaft*. Wij proberen hier de gebeurtenissen te reconstrueren

Werkkampen

In het kader van de werkverschaffing waren in de loop van de jaren dertig door de Nederlandse regering werkkampen opgezet. In 1939 werd de Rijksdienst voor de Werkverruiming opgericht, die vanaf dat moment de werkverschaffing in allerlei projecten reguleerde. Bekende projecten in Nijmegen en omgeving waren: de aanleg van het Maas-Waalkanaal, de aanleg van het Goffertpark met het NEC-stadion en het begin van de aanleg van een eventueel vliegveld bij Dukenburg. Daarnaast werden talloze werklozen gedwongen om werk aan te nemen in Duitsland.²

Begin 1942 werden de eerste Joodse mannen opgeroepen om zich te melden voor een werkkamp. Op zaterdagmorgen (sabbat!) 10 januari vertrokken vanaf het Centraal

¹ Dit aantal hebben wij aangenomen door het combineren van meerdere bronnen, zie ook verderop. Het gaat dan nog alleen om de mensen die de dag erna werden doorgezonden naar Westerbork. Waarschijnlijk werden op deze dag ook nog eens twaalf Joodse mannen opgepakt en doorgezonden naar het Joodse werkkamp Wittebrink in Hummelo. Het aantal geregistreerde mannen in dat kamp stijgt op 17 september opeens van 14 naar 26. Zie RAN 368_148. Zie hierover meer in ons artikel over de Joodse werkkampen en de razzia van 2 oktober op deze site.

² De belangrijkste studies hierover zijn o.i.: P. De Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940*, Amsterdam 1970. En B. Sijes, *De arbeidsinzet*, Den Haag 1966, 1990. Bij Sijes staat de situatie tijdens de bezettingsjaren centraal, maar hij gaat ook uitgebreid in op de jaren daarvoor. Sijes besteedt echter geen aandacht aan de Joodse werkkampen. Dan nog A. Bauer, *De arbeidsbemiddeling gedurende den bezettingstijd (1940-1945)*, Delft 1948; hierin weinig over de werkkampen. Over de opzet van de Joodse werkkampen, zie o.a. Niek van der Oord, *Jodenkampen*, Kampen 2003, 2007; zie ook de artikelen op Werkkampen.nl, Joodsewerkkampen.nl en op Joodsmonument.nl. Ook J. Presser, L. de Jong en andere historici gaan er op in. Toch hebben deze kampen betrekkelijk weinig aandacht gekregen, wellicht ook ten gevolge van het goeddeels ontbreken van archiefmateriaal. Lion Tokkie bereidt nu een proefschrift erover voor. In het Parool van 28 maart 2017 zegt Tokkie, die 24.000 kaarten van de J-afdeling [van de Gemeentelijke Sociale Dienst, L/W] en de appellijsten van de werkkampen bestudeerde: 'Zo gebeurde het 'Ruim 30.000 Joden, de dwangarbeiders met hun families, een derde van het totaal, gingen in 1942 via de werkkampen naar het Oosten.' Zie verder nog: Jongman: Dossier Werkkampen, in: Luijters, Schütz en Jongman, *De deportaties uit Nederland*, Amsterdam 2017.

Station in Amsterdam ruim 900 mannen naar werkkampen in Drenthe.³ Aanvankelijk ging het alleen om werkloze mannen tot 50 jaar, maar daarbij moeten we wel bedenken dat veel van deze mannen het jaar daarvoor werkloos waren gemaakt. Deze bovengrens werd al snel hoger. Hun ondernemingen waren geliquideerd, hun marktplaatsen waren afgepakt, Joodse artsen mochten niet meer in algemene ziekenhuizen werken, de gemeente had de tot Jood bestempelden ontslagen, en zo meer.

Onder verantwo

Werkverruiming voor Joden

De autoriteiten hebben besloten, dat naast de andere kampen voor werkverruiming, speciale kampen voor werkloze Joden in Nederland zullen worden ingericht.

Deze kampen staan onder den Nederlandschen Rijksdienst voor de Werkverruiming; er zullen dezelfde arbeidsvoorwaarden worden toegepast als in de andere kampen (behalve dat het loon iets lager zal wezen) en zij zullen onder dezelfde leiding staan.

Hun, die na geneeskundig onderzoek voor arbeid in een dezer kampen worden opgeroepen, wordt in hun welbegrepen eigenbelang dringend aangeraden aan dezen oproep gevolg te geven.

De voorzitters van den Joodschen Raad voor Amsterdam.

A. ASSCHER.
Prof. dr. D. COHEN.

Huishoudelijke beroepen

Degenen, die gedwongen zijn van

De
stelt
Weri
Erns
is, v
krac
— en
betoc
te le
sche
socia
groef
opge
best
spoe
week
gins
werk
He
peij
stuki
tieve
wetg
lijk
gezo
psyc
gen,
het
curs
in b
mogi
De
Febr
Na
curs
Ve
curs
ste
een
delb
curs

Joods Weekblad, 9 januari 1942. Speciale kampen voor werkloze Joden in Nederland, met dezelfde arbeidsvoorwaarden als in andere kampen, 'behalve dat het loon iets lager zal wezen.' Het lag 20% onder dat in de andere kampen.

Joodse kampen

In oktober 1941 besloot Seyss-Inquart tot de inrichting van exclusief Joodse kampen.⁴ Vanaf begin 1942 werden 'niet-Joden' uit steeds meer werkkampen verwijderd en overgeplaatst naar andere kampen. Uiteindelijk ontstonden zo circa veertig speciale

³ De Joodse Raad moest 1.400 mannen aanwijzen, maar kwam met een lijst van 1.075. Hiervan verschenen er ongeveer 900 op het station. We hebben het dan over de speciale werkkampen voor Joden. Zeker waren er al eerder Joden naar werkkampen gegaan; soms waren er in 1941 werkprojecten speciaal voor Joden, zoals de ophoging van de Joodse begraafplaats in Muiderberg.

⁴ Het gaat hier vooral om een bespreking van Seyss-Inquart op 10 oktober 1941 met Böhmcker, Schmidt en twee lagere ambtenaren. Daar is men het ook eens over de rol van de Nederlandse Heidemij. Zie o.a. J. Presser, *Ondergang*, deel 1, p.181. De aparte arbeidsinzet van Joden was een thema vanaf mei 1940, zie ook vooral daar bij Presser.

Joodse kampen. Deze kampen bleven onder jurisdictie staan van de Rijksdienst voor de Werkverruiming, terwijl de feitelijke leiding meestal in handen lag van de HeideMij of in een enkel geval van de Grontmij; beide hadden dergelijke kampen al vele jaren lucratief geëxploiteerd.⁵ De lonen werden uitbetaald aan de echtgenotes of aan de directe familie, maar bij de Joodse mannen lagen deze 20% lager⁶ dan de toch al schamele uitbetalingen in de andere werkkampen. In of rond september 1942 werkten er rond de 8.000 Joodse mannen in deze kampen, waarin men permanent moest verblijven; daarnaast werkten er Amsterdamse mannen in kampen in de buurt van die stad, die 's nachts naar huis mochten.⁷

Aanvankelijk werden alleen Joodse werklozen - vaak dus werkloos gemaakt - uit Amsterdam opgeroepen, later in steeds ruimere leeftijdscategorieën en vanaf juni 1942 werden Joodse mannen uit heel Nederland, eerst uit het noorden van het land, opgeroepen. De mannen kregen een brief thuis dat zij zich moesten melden voor een keuring bij het Gewestelijk Arbeidsbureau (GAB).⁸ Het onderzoek in Nijmegen wordt bemoeilijkt doordat de archieven van het GAB en de Gemeentepolitie verloren zijn gegaan, terwijl die van de Dienst Maatschappelijk Hulpbetoon (vanaf 1943: Sociale Dienst) en van de GGD hiaten lijken te vertonen.

In het artikel *De gang naar de Joodse werkkampen en de razzia van 2 oktober 1942* gaan wij uitgebreider in op de vraag welke mannen naar welke werkkampen werden gestuurd, voor zover wij daartoe in staat zijn op basis van het toch zeer beperkte bronmateriaal. Daarnaast willen we later nog eens publiceren over hoe de arbeidsinzet in Nijmegen vorm kreeg. Het eerste artikel gaat over hoe de mannen in de werkkampen op 3 oktober 1942 naar Kamp Westerbork werden overgebracht en bijna al hun verwanten, meestal de avond ervoor, overal in Nederland uit hun huizen werden

⁵ Nu respectievelijk Arcadis en Sweco. Het aantal veertig is niet helemaal zeker. De rol van de Grontmij (die vooral bezig was op het terrein van de waterhuishouding) bij deze speciale kampen is ons nu niet helemaal duidelijk.

⁶ Ook de zgn. 'accorderoelage' lag 20% lager maar de woonplaatstoelage niet. Zie bijv. RAN 368_24.

⁷ In Amsterdam zijn in ieder geval de lijsten bewaard gebleven die de Gemeentelijke Dienst Maatschappelijk Hulpbetoon (wat later de Sociale Dienst werd) aanlegde met de namen van aangewezen mannen. Wat precies de verhouding was tussen de registraties bij de Sociale Dienst, die bij het Bureau Sociale Zaken en die bij het GAB, kunnen we hier nu niet verder behandelen.

⁸ De Gewestelijke Arbeidsbureaus waren per 1 mei 1941 in de plaats gekomen van de Gemeentelijke Arbeidsbeurzen. De wnd. Directeur-Generaal van het Departement Sociale Zaken, Theo van Lier, was verantwoordelijk voor de Rijksarbeidsbemiddeling. Over de vorming van de arbeidsbureaus en de centralisatie van de arbeidsbemiddeling zei hij: Het Arbeidsbureau wordt 'nu iets heel anders dan wat zij tot nu toe was. Zij wordt een van overheidswege geleide selectie van het personeel der bedrijven, die beschikt over alle middelen van de moderne techniek en wetenschap. Zij wordt tot een instrument dat gericht is op het scheppen van zoo veel mogelijk nuttigen arbeid door de leden der gemeenschap.' De zoon van Van Lier, ook Theo geheten, was tijdens de oorlog enige tijd directeur van het arbeidsbureau in Nijmegen.

opgehaald en naar ditzelfde kamp werden gedeporteerd. Zo ging het die dagen ook in Nijmegen.⁹

Nijmegen: wat te doen met die oproepen?

Op 15 juli 1942 kregen op veel plaatsen Joodse mannen van de geboortejaarklassen 1887-1926 een oproep om zich te melden, op 18 augustus kwamen daar nog de mannen bij die tussen de 55 en 66 jaar waren. Zo moet dat zeker ook in Nijmegen zijn gegaan. Het systeem van vrijstellingen, *Sperren*, dat vanaf toen door steeds meer Joden werd aangegrepen om te ontkomen aan de gang naar Westerbork en aan de, wat heette, ‘tewerkstelling in Duitsland’, werd in deze periode opgetuigd, maar had bij deze oproepen formeel geen betekenis.¹⁰ Toch lijkt het er op dat juist degenen die even later waren voorzien van deze overigens zeer tijdelijke *Sperren* ook nu niet opgeroepen werden. Wij menen uit gegevens te kunnen afleiden dat uit Nijmegen in deze zomer ongeveer 33 mannen naar een Joods werkkamp zijn gegaan, hoewel we nog geen heel precieze cijfers hebben gevonden.¹¹ Misschien zijn enkelen overigens pas gegaan nadat ze waren opgepakt in augustus of september; daarover verderop meer.

We kunnen natuurlijk niet in de harten en hoofden kijken van degenen die een oproep op de deurmat vonden, of in die van hun verwanten en vrienden. Wel weten we dat sommigen gingen in de illusie, misschien tegen beter weten in, dat ze hiermee hun gezin konden beschermen. Zo vertelde Diny Vrengel na de oorlog: ‘En dan zeiden ze

⁹ De deportatie van de mannen en hun verwanten op zeker moment stond vanaf het begin voorop. Rauter was enthousiast over het bestaande systeem en zag het als nuttig instrument. Hij schrijft op 24 september aan Himmler een brief, waarin onder meer: ‘In den Niederlanden gibt es eine sogenannte “Werkverruiming”, eine dem Niederländischen Sozialministerium unterstehende Arbeitseinrichtung, die Juden zu verschiedenen Arbeiten in geschlossenen Betrieben und Lagern erhält. Wir habe diese Werkveruimingslager bisher nicht angetastet, um die Juden dahinein flüchten zu lassen. In diesen Werkveruimingslagern sind ca. 7.000 Juden. Wir hoffen bis zum 1. Oktober auf 8.000 Juden zu kommen. Diese 8.000 Juden haben ca. 22.000 Angehörige im ganze Lande Holland. Am 1. Oktober werden schlagartig die Werkveruimingslager von mir besetzt und am selben Tage die Angehörigen draussen verhaftet und in die beiden grossen neuerrichteten Judenlager in Westerbork bei Assen und Vught bei Hertogenbusch eingezogen werden. Ich will versuchen, anstatt 2 Zügen je Woche 3 zu erhalten. Diese 30.000 Juden werden nun ab 1. Oktober abgeschoben. Ich hoffe, dass wir bis Weihnachten auch diese 30.000 Juden weg haben werden, sodass dann im ganzen 50.000 Juden, also die Hälfte, aus Holland entfernt sein werden.’ Onder meer op Site Tracesofwar.

¹⁰ Het systeem van het uitgeven van *Sperren* kwam net in deze periode pas op gang. Het ging hier eigenlijk om de vrijstelling voor ‘tewerkstelling in Duitsland’. Wij komen hierop terug in een publicatie over de gang van Joden uit Nijmegen en grote delen van Nederland naar het KL Herzogenbusch (Vught) in april 1943, toen de *Sperren* hun betekenis hadden verloren.

¹¹ Wij leiden onze veronderstelling af uit andere gegevens, waaronder de datum van aankomst in Westerbork volgens de kaart van de Joodse Raad en ook de datum van aankomst van verwanten rond dat tijdstip. Meer onderzoek is hier nog vereist. Enkele gegevens troffen we ook aan in dossier RAN 368, met name de inventarisnummers 24, 26, en 127 en 128. Waarschijnlijk waren er vanaf 31 mei mannen werkzaam in Kamp Molengoot bij Hardenberg. Er werkten daarnaast nog drie mannen uit Nijmegen in het werkkamp Vledder bij het gelijknamige dorp niet ver van Frederiksoord en in het Kamp Wittebrink bij Hummelo, daar in ieder geval vanaf 23 augustus. Rond de 33 mannen uit Nijmegen zijn op 3 oktober vanuit deze drie kampen overgebracht naar Westerbork.

“Ja”, zei de Joodse Raad, “als jullie gaan, als je aan die oproep gehoor geeft, dan wordt je gezin met rust gelaten.” Zodoende zei mijn vader: “We duiken maar niet onder. Als ik dan naar dat werkkamp moet, de Wittebrink bij Hummelo, vind ik dat niet erg, dan zetten ze me maar aan het werk, maar dan mag ik hier blijven en jullie mogen ook thuis blijven.” Dus wij geloofden die fabeltjes natuurlijk.¹² Ook Alexander Busnac dook niet onder, omdat hij bang was voor wat er met zijn vader zou gebeuren.¹³ Deze angst was natuurlijk niet ongegrond: de berichten over mensen die overleden waren in strafkamp Mauthausen kwamen in die periode binnen: ‘auf der Flucht erschossen’, hoorde Alexander over iemand; anderen waren plotseling aan raadselachtige ziekten gestorven. Om dit te vermijden vertrok hij eind augustus 1942 met zijn vader ook naar Wittebrink.

Straf voor de weigeraars

Anderen twijfelden misschien over wat ze moesten doen, maar kozen uiteindelijk voor onderduik. Kurt Polak, zoon van Salomon Polak die muziekinstrumenten verhandelde, dook onder, terwijl zijn broer rond die tijd wel in Wittebrink terecht kwam. In een opsporingsbericht in het ‘Algemeen Politieblad’ van 10 september 1942 stond zijn naam, met erbij het bericht dat hij en nog enkele anderen (zie verderop) op 27 augustus 1942 waren ondergedoken, net toen vader en zoon Busnac naar Wittebrink gingen, zoals ook de eerder genoemde Abraham Vrengel. Van sommigen die in deze periode onderdoken weten we niet zeker of een oproep voor een werkkamp de doorslaggevende reden was om dat te doen. Jacob Frank was die maand ondergedoken, maar dit was waarschijnlijk eerder het gevolg van een geraffineerde actie van enkele Nijmeegse politieagenten, die het huis aan het Kelfkensbos waarin hij met zijn moeder woonde wilden leegroven¹⁴. De familie Gotlieb die in de Burghardt van den Berghstraat woonde, dook in zijn geheel onder, vier van hen staan in een opsporingsbericht in het Algemeen Politieblad van 24 september 1942.¹⁵

Van Bernard de Beer mogen we aannemen dat hij vluchtte na een oproep. Zeker weten we dat van de drie broers Pels: Nathan, Andries en Isaïc. Andries was getrouwd,

¹² ‘Drie getuigenissen’, drie interviews gemaakt door Frank Eliëns e.a., te vinden op de website van het Regionaal Archief Nijmegen (RAN). Het gaat hier om Abraham Vrengel uit de Begijnenstraat. Enkele uren voordat de familieleden van de Joodse mannen in de avond van 2 oktober 1942 werden opgepakt – zowel in Nijmegen als overal in Nederland – verlieten Diny en haar moeder hun huis en gingen haastig op bezoek bij vrienden in de Lange Hezelstraat, waar nog even naar hen gezocht werd. De volgende dag doken ze onder. De moeder werd later alsnog opgepakt.

¹³ Informatie uit een brief van Alexander aan Jan Driever uit september 1985.

¹⁴ De actie staat ook beschreven in het boek van Van Liempt (red.), *Jodenjacht*, Amsterdam 2011, 2015, p. 36-38 en 175.

¹⁵ Twee van hen waren Herman Gotlieb en zijn zoon Arthur Gotlieb. Zij probeerden inderdaad onder te duiken, Herman staat vermeld in een opsporingsbericht en Arthur staat op de lijst ‘Gevluchte Joden’. Zij werden echter al bijna twee weken vóór de razzia van 16 september opgepakt en samen met de arrestanten van die dag op 17 september overgebracht naar Westerbork. Zie ook noot 23. Zie over de onderduikers ook ons artikel *De onderduik, Joodse inwoners van Nijmegen die proberen te ontsnappen* op deze site.

Nathan had een relatie. Zij kregen een oproep - voor welke kamp wist Isaïc, die hierover na de oorlog vertelde, niet meer.¹⁶ De vierde broer, Simon, kreeg geen oproep omdat hij op dat moment in het Joodse ziekenhuis lag, dat gevestigd was in het huis van de Gersons op Sint Annastraat 69.¹⁷ Isaïc vertelde dat zijn broer daar lag met een gefingeerde ziekte.

Simon was getrouwd met Jetje Levie en in december was hun dochter Evaline geboren. Misschien dacht Simon even veilig te zijn maar dat was hij niet. Na zijn verblijf in het ziekenhuis keerde hij terug naar zijn vrouw en kind aan de Groenewoudseweg. Dik twee weken later werden zij weggevoerd. De ouders van de vier broers, Nephtalie Pels en Eva Koperenberg, doken ook niet onder; zij bleven achter in het huis aan de Stephanusstraat, samen met hun schoondochter Betje Blok, die iets daarvoor, op 22 juni, met Andries was getrouwd. Ook zij werden alle drie bij de razzia van 16 september opgepakt.

Ook Julius de Haas en Jacob Zwarenstein doken in deze periode onder. C. TH. Kokke, die in die jaren als vrijwilliger op het gemeentearchief werkte en contacten had op het politiebureau, waardoor hij inzage had in het Nijmeegse politiedagboek, meldt op 27 augustus 1942: '4 Joden aangehouden wegens onttrekking aan opkomst voor werkkamp. Een Jood had zich zelfs met dit doel volkomen onnodig aan de benen laten opereren'.¹⁸ Op welke vier mannen Kokke hier doelde, weten we niet. In ieder geval niet op de eerder genoemde ondergedoken mannen. Kurt Polak werd rond de jaarwisseling opgepakt, Nathan Pels werd op 13 mei 1944¹⁹ aangehouden, zijn broers Isaïc en Andries werden niet opgepakt. Op de Coehoornstraat vluchten Anny Stahl en haar broer Salomon, kort erna worden op het adres Sabine Litman en haar broer Salomon meegenomen.

We mogen niet uitsluiten dat daarnaast enkelen die de oproep naast zich neer hadden gelegd, in augustus zijn opgepakt en alsnog werden overgebracht naar een werkkamp en niet, zoals ook wel gebeurde in zo'n geval, naar Kamp Amersfoort. Mogelijk kwamen

¹⁶ Interviews in het kader van het interviewproject 'Nijmegen 1940-1944', afgenomen door Jan Driever, augustus 1985. Cassettebandje CA 262: Isaïc Pels.

¹⁷ David Hollander was daar verantwoordelijk arts en Josephine Gersons, die er ook woonde, was de hoofdverpleegster. De man van Josephine, Adolf Gersons, was wel naar Kamp Wittebrink gegaan, zie ook zijn Joodse Raadkaarten (Nat. Archief). Hij werd kort erna, op 2 oktober 1942 of op een van de dagen erna, overgebracht naar Westerbork en begin november van Westerbork naar Auschwitz (zie zelfde kaarten).

¹⁸ Kokke, aantekeningen uit het Politieverslag, RAN 579_341.

¹⁹ Zie o.a. RAN 85_2870 en RAN 85_3924. De agent Hidskes brengt hem naar Westerbork op 15 mei 1944 en declareert daarvoor de lunch. Zijn broer Isaïc zegt in het al genoemde interview dat zijn schuilplaats werd verraden door makelaar B. Claase. Over hem, zie bij ons thema 'Roof'. Over de onderduik in Nijmegen publiceren wij later een artikel. Ook agenten van de Politieke Dienst verklaren dit tijdens naoorlogse verhoren, zie: CABR Nathan Pels, Andries Pels; uit: Inv.nr. 23 III / BS Arnhem 62 / PRA Zutphen 1283 (Wiebe). 60, Nationaal Archief.

Marinus Frankenhuis²⁰ en Nathan Minco²¹ zo in Wittebrink terecht. Uiteindelijk werkten er, menen wij, begin oktober ongeveer 33 Nijmeegse mannen in een werkkamp. Op de kaarten van de Joodse Raad is te zien dat zij tussen 3 en 5 oktober in Westerbork aankwamen.

De razzia van 16 september

Op woensdag 16 september 1942²² werden in Nijmegen bij een razzia 27 Joden opgepakt.²³ We mogen ervanuit gaan dat dit na acht uur 's avonds gebeurde; Joden moesten toen thuis zijn. In de literatuur over de vervolgingen in Nijmegen wordt deze razzia weinig genoemd. Kokke noteert uit het politieverlag: '17 september 1942, 35

²⁰ Dat hij daar was blijkt ook uit de kaart van de Joodse Raad. In 1984 maakt hij een relaas voor dr. Lou de Jong. Hij vertelt onder meer dat hij in 1941 door de SD werd gearresteerd voor illegaal werk, dat hij in Wittebrink bij Hummelo zat en van daar in Westerbork terecht kwam en dat hij later ook in een werkkamp bij Kosel (of: Cosel) zat. Zie NIOD 250d-532 (Frankenhuis).

²¹ Nathan Minco ontsnapt uit het kamp Westerbork en duikt onder in Nijmegen tegen kerstmis 1942 – dan ontmoet hij bij toeval de eveneens ondergedoken al genoemde Diny Vrengel en haar moeder.

²² Arie Beijer (*Gemeentelijk beleid in bezettingstijd: Nijmegen 40 – 44*) spreekt van een razzia op 17 september. Hij baseert zich op het dagboek van Kokke. Wij denken dat niet de razzia maar de deportatie op die dag plaats vond. In Westerbork wordt gemeld dat de personen om circa 18 uur aankwamen. Dit impliceert bijna dat de razzia een dag tevoren moet hebben plaatsgevonden, daar die zo goed als altijd 's avonds gepland stonden. Overigens is er een 'Merkblatt' van de *Judensachbearbeiter* Bühe van de *Aussenstelle* in Arnhem, waarin hij opdracht geeft voor een razzia op 16 september 's avonds om 20 uur ergens in het werkgebied van deze *Aussenstelle* (provincies Gelderland en Overijssel), al is niet duidelijk in welke plaats. 'Auf Weisung des BdS hat am 16.9.42 um 20.00 Uhr schlagartig die Festnahme ausländischer Juden zu erfolgen.' Het gaat in dit geval dus om 'buitenlandse Joden'. Bühe had het Merkblatt opgesteld en verspreid. Een Nederlander maakte met potlood aantekeningen wat er allemaal uit de huizen moest worden meegenomen. Zou in Nijmegen op het laatste moment de lijst veranderd zijn? Zie NIOD 250i-40. Zie voor een letterlijke weergave ook: Katja Happe e.a., *West- und Nordeuropa Juni 1942 – 1945, Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933-1945*; p.281.

²³ Aan het eind van dit artikel is een lijst opgenomen met de namen van degenen die, zo hebben we beredeneerd, op die avond zijn opgepakt. Wij hebben daarbij vooral gekeken naar de gegevens op de kaarten van de Joodse Raad (Nat. Archief). Wij zien daar ook dat drie eerder gearresteerde personen (Elias den Arend, Herman Gotlieb en Arthur Gotlieb) ook op 17 september zijn overgebracht naar Westerbork. Mogelijk is ook Salomon Stahl opgepakt bij de razzia, maar wij denken van niet. Hij ging volgens ons niet naar Westerbork, maar waarschijnlijk naar Kamp Amersfoort. In het dossier RAN 2_40199 (Stukken betreffende de opgave aan de Rijksinspectie van de bevolkingsregisters van de uit het bevolkingsregister afgevoerde personen van Joden, met staat van de zich op 31 december 1942 in het Lager Westerbork bevindende personen van Joodse bloede, afkomstig uit Nijmegen) vinden we verder een zogeheten ongedateerde 'Mutatiekaart'. Inderdaad werden vanaf ergens eind 1942 in Kamp Westerbork mutatielijsten opgemaakt door de Hulpsecretarie van de Gemeente Westerbork. Zie: Luijters, Schütz e.a., *De deportaties uit Nederland*, Amsterdam 2017, p. 24. Op de mutatielijst staan 20 namen van personen die allen op 16 september in Nijmegen zijn opgepakt, maar op de lijst wordt dat niet aangegeven of toegelicht. Dat de kaart in ieder geval niet in Nijmegen is opgesteld blijkt ook het feit dat erin het woonadres van de toen ook opgepakte Femia Gotlieb (Scheepmakersstraat 6) in Nijmegen gesitueerd wordt en dat er over de niet bestaande Groeneweg in plaats van de Groenewoudseweg gesproken wordt.

Joden naar Westerbork overgebracht'.²⁴ Arie Beijer nam de gegevens van Kokke over in zijn doctoraalscriptie over het handelen van de gemeente in oorlogstijd.²⁵

Onze hypothese is dat de *Aussenstelle* in Arnhem, die de razzia's in Nijmegen onder leiding van de *Judensachbearbeiter* Willy Bühe programmeerde, de namen kende van degenen die geen gehoor hadden gegeven aan de oproep op een bepaalde datum – hiervoor werd 27 augustus al even genoemd – naar een werkkamp te gaan. Hij zal hierop, in samenspraak met de *Zentralstelle für Jüdische Auswanderung* en met de leiding van de gemeentepolitie een lijst van te arresteren personen hebben gemaakt. Als strafmaatregel stonden op de lijst niet alleen de weigeraars, maar ook hun familieleden. We mogen er zonder meer vanuit gaan, dat de meeste onderduikers op zo'n represaille niet gerekend hadden. Tegelijk zagen we dat de angst voor dit geweld bij een ander, denk aan de eerder genoemde Alexander Busnac, juist de doorslag gaf bij de keuze om naar het kamp te gaan.

Zo worden Gezina en Leopold de Haas opgepakt; hun broer Julius was kort ervoor ondergedoken. Ook de vader en de broer van Kurt Polak – die we net noemden – werden opgepakt, evenals de bij hen inwonende Helene Stern; de moeder van Kurt was eerder overleden. Fritz, een andere broer van Kurt was eerder wel naar een werkkamp gegaan. Van de twee gezinnen Gotlieb worden vier personen²⁶ opgepakt, onder wie Claartje Klein; drie andere ondergedoken gezinsleden werden niet opgespoord. Van de familie Zwarenstein was de zoon Jacob ondergedoken; op 17 september worden zijn vader, zijn moeder en een inwonende tante, Sophia Rubens, opgepakt. De familie Zadick wordt bijna in haar geheel meegenomen, onder wie Berta Markreich. Van de familie Pels wordt iedereen gearresteerd die niet was ondergedoken: de broer Simon met zijn vrouw Jetje Levie en hun nog heel jonge dochter Evaline Pels,²⁷ de ouders van de vier broers en de vrouw van Andries Pels, Betje Blok.

²⁴ C. TH. Kokke, Aantekeningen uit het Politieverslag, RAN 579_341. Wij menen dat Kokke vooral kopieerde uit de aantekeningen die Van Dijk maakte voor zijn verslag dat hij maandelijks maakte voor wvd. Politiepresident en Procureur-Generaal De Rijke in Arnhem. Sommige delen zijn identiek. Maar de aantekening over deze razzia troffen wij niet aan in de door De Rijke ontvangen verslagen, die zich bevinden in het dossier NIOD 100.

²⁵ Arie Beijer, *Gemeentelijk beleid in bezettingstijd: Nijmegen 1940-1944*, p. 177. Niet gepubliceerd, in te zien bij het RAN. Zie verder ook: L. Savenije, *Nijmegen, Collaboratie en verzet. Een stad in oorlogstijd*, Nijmegen 2018, p.254 en 255.

²⁶ De arrestatie van Herman en Arthur korte tijd daarvoor komt aan de orde tijdens het proces tegen de agent J. Van Elferen op 26 oktober 1949. Hij zegt daar altijd spijt te hebben gehouden van de arrestatie en daarom zijn moeder Theresia verder bescherming te hebben geboden. Zie: *De Gelderlander* 27 oktober 1949. Zie ook de Namenlijst op deze site. Herman wordt zoals de meeste van de op 17 september naar Westerbork overgebrachte personen vier dagen later op 21 september vermoord. Arthur wordt tewerkgesteld, hoogstwaarschijnlijk in Birkenau, maar wordt nog in 1942 vermoord. Als overlijdensdatum wordt hier een fictieve administratieve datum gehanteerd: 31 december 1942.

²⁷ Evaline was net 9 maanden oud geworden. Haar naam komt niet voor op de lijst RAN 2_40203 (lijst 'Joden die naar het kamp zijn gegaan') maar een attente ambtenaar heeft dat gauw gezien en noteert: 'Waar zit Pels E B dochter van Simon en Levie J.'

	a	b	c
1948			
mand. 100. v.d. zing. meubelen Bredius			600.-
" 118 C. v. Wezel nimm. meubelen			(9).-
170 diverse agents 1/3.08.			
" 170 J. Bredius nimm. meubelen			
" 147 Wanders e. Meike 3,78			
" 152 v. Kijl, versch. kluw 16,00			
" 154 e. v. Wezel			306.-
" 162 M. v. F. Hunn 0/10 42 - 31/12 42	276,67		
	233,76	276,67	1063.-

Fragment van een blaadje met berekeningen over de onkosten die de Gemeente Nijmegen maakt voor de vervolgingen van Joden; uit RAN 2_40207; deze razzia moet vallen onder de post: diverse agenten, f 173.08. De hier ook zichtbare post 'Van Wezel' betreft het leeghalen van de achtergelaten woningen door het verhuis- en transportbedrijf Van Wezel.

Bijna zeker werd de familie Prins van de Voorstadslaan - vader Mozes Prins en zijn twee dochters - om een andere reden opgepakt. We weten dat Mozes Prins al in augustus werd gearresteerd²⁸ en we gaan ervanuit dat hij niet meer is vrijgelaten. Zeker is dat zijn dochters Judith en Caroline op 17 september mee moesten; we weten niet waar zij na de arrestatie van hun vader verbleven.²⁹ Hun moeder was kort tevoren thuis overleden. Wij weten dat ook Elias den Arend al iets hiervoor als een wat men toen noemde 'strafgeval' was opgepakt.³⁰ Hij was - nog zo'n onsmakelijke fascistische term

²⁸ De arrestatie staat in de dagvaarding tegen de agent Wanders en komt aan de orde tijdens het proces tegen hem op 21 december 1949. De arrestatie wordt ook beschreven in het boek van Van Liempt (red.), *Jodenjacht*, o.c., p. 40, 41. De arrestatie komt voor in het CABR. Wanders arresteerde M. Prins in augustus in de Lange Hezelstraat en zegt tijdens het proces niet te weten waarom. Ook nadere studie van dit dossier zal waarschijnlijk geen uitsluitsel geven over waar Mozes vervolgens verbleven heeft. De website Oorlogsdoden stelt dat hij wel op 17 september werd opgepakt en de volgende dag werd gedeporteerd naar Auschwitz. Daar wordt ook gesteld (onder het lemma Mozes Prins) dat de dochters met het transport van 20 september werden gedeporteerd. Dat is onjuist en bovendien was er op die dag geen transport. Op de kaarten van de Joodse Raad van zijn dochters wordt de naam van hun vader vreemd genoeg niet genoemd, terwijl zo'n kaart van hemzelf lijkt te ontbreken. Hij komt om in Mauthausen. Een transport van Westerbork naar Auschwitz en dan naar Mauthausen kwam niet wat vaak voor. Strafgevallen gingen ook vaak naar Amersfoort en van daar naar Mauthausen. Zie ook Hans de Vries, *Mauthausen, een geval* apart, 2011: 'Naar schatting zijn in 1942 tussen de 450 en 500 straffällige Joden, allen mannen, naar Mauthausen gedeporteerd. Aan deze strafdeportaties kwam eind november 1942, ruim 4 maanden dus na aanvang van de deportaties naar Auschwitz, een eind. Enkele maanden was er dus een overlap.'

²⁹ Caroline was net 18 geworden, Judith was nog 13 jaar oud.

³⁰ Deze arrestatie komt aan de orde tijdens het proces op 18 juni 1947 tegen de SD-agent Gerritsen. De naam van Den Arend wordt niet genoemd, maar het gaat om een 'Jood uit de Observantenstraat'. Zie ook *De Gelderlander* van 19 juni 1947. Waarschijnlijk doelt Kokke (Politieverslag) op hem: '1 Jood op 28.8 [28 augustus 1942] aangehouden. Geen ster en geen Persoonsbewijs.' Of meteen daarna: '1 Jood aangehouden wegens betreden van een door Ariërs bewoond huis' (RAN 579_341: aantekening van 16 september 1942). Hij is zeker als 'strafgeval' aangehouden.

- 'gemengd gehuwd'. Niettemin werd ook hij op 17 september van Nijmegen overgebracht naar Westerbork.

DIVERSE MUTATIES					
HOORVERHOED	NAAM	ADRES	WOONPLAATS	OMSCHRIJVING	
+1	M	Arend, Elias den	Oberwaalstraat 15	Nijmegen	1-3-35
+2	M	Gotlieb, Alexander	Oudenbarneveldstraat 48		16-3-35
+3	M	Gotlieb, Arthur Max	Q. d. Beeghestraat 160		10-5-35
+4	V	Gotlieb, Nijm. (overlij)	Oudenbarneveldstraat 48		15-10-35
+5	X	Gotlieb, Femia	Willemsstraat 6		4-7-35
+6	M	Gotlieb, Herman	Q. d. Beeghestraat 160		31-3-35
+7	M	Gotlieb, Moses	Oudenbarneveldstraat 48		18-1-30
+8	M	Roos, Arnold Henri de			18-1-30
+9	V	Kruis-Rubens, Sophia	Prins Hendrikstraat 5		18-1-30
+10	M	Witman, Salomon	Beekstraat 41		1-2-36
+11	V	Fels, Evelyn	Prinsweg 106		3-4-36
+12	V	Fels, Annie, Jetje			6-11-41
+13	M	Polak, Fania	Barbroustraat 37	Nijmegen	31-7-36
+14	M	Polak, Hans Ruib			16-3-38
+15	V	Sadich, Augusta	Noordwijkstraat 31		1-7-39
+16	V	Sadich-Makrod, Berta			8-5-39
+17	M	Sadich, Leon			16-11-30
+18	M	Sadich, Michel			14-10-35
+19	V	Swarsman, Wilma Helena	Prins Hendrikstraat 5		5-10-37
+20	M	Swarsman, Salomon			14-1-37
					4-1-38

Mutatiekaart Gemeente Westerbork

Zo werden die avond, denken wij, op 11 adressen 27 personen uit hun huizen gehaald.

³¹ Wij weten niet waar zij de nacht hebben doorgebracht, heel waarschijnlijk in het cellencomplex van het politiebureau. Zo ging dat in ieder geval bij de razzia van ruim twee weken later, op de avond van 2 oktober. Voor de grootste razzia in Nijmegen, die van 17 november, was een schoolgebouw grotendeels in gereedheid gebracht, de HBS aan de Kronenburgersingel.

Dertig personen³² werden op 17 september overgebracht naar *Durchgangslager* Westerbork, naar we mogen aannemen per trein, maar helemaal zeker is dat niet. Er reden toen nog geen treinen direct naar het kamp. De treinen stopten in het speciaal voor de Jodentransporten heropende station Hooghalen. De laatste vijf kilometer werden bijna altijd te voet afgelegd. De aankomst werd gesignaleerd door de Ordedienst daar, ook al noemen zij een ander aantal: '17 september / 12:45 Eintreffen von weiteren ... 200 Personen aus Den Haag u.a.(?); 18:00 eintreffen von weiteren ... 20 Personen aus Nijmegen.

22-23:00 Eintreffen von weiteren ... 120 Personen aus Enschede, Rotterdam ... Die Abwicklung der Nachttransporte geschieht durch den Nachtdienst und ... Nachmittags Verfügung. Ende morgens

³¹ Hun huizen worden verzegeld. De directeur van het Gemeentelijk Gasbedrijf klaagt hierover. Zie hierover meer in het brondocument 2_40213 op deze site.

³² Zoals eerder gesteld werden Elias den Arend, Herman Gotlieb en Arthur Gotlieb iets eerder opgepakt, maar met dit transport overgebracht naar Westerbork.

september op het goederenstation van Kosel,³⁷ maar helemaal zeker is dat niet. Mogelijk moesten daar 200 mannen uitstappen voor werk in een van de kampen daar in de buurt of voor de aanleg van een *Autobahn* tussen Breslau en Krakau, maar ook dat is niet zeker. Het *Gedenkbuch* maakt er melding van,³⁸ andere bronnen weer niet. Niet lang daarna stopte de trein in Auschwitz. In de Auschwitz-Chronicles hierover: '1002 Joodse mannen, vrouwen en kinderen arriveren uit Westerbork met een RSHA-transport uit Holland. Een eerste selectie vond plaats in Kosel, waar ongeveer 200 mannen waarschijnlijk werden uitgezocht voor verschillende werkkampen. Na de selectie in Auschwitz worden 101 mannen en 11 vrouwen als gevangenen toegelaten tot het kamp en krijgen de nummer 64618-64718 en 20217-20327. De resterende 590 gedeporteerden worden vermoord in de gaskamers.'³⁹ Luijters haalt nog een anonieme getuigenis aan uit *Auschwitz Deel III*: 'Op het station Auschwitz werden de mannen van de vrouwen en de kinderen gescheiden. De vrouwen en de kinderen moesten op gereedstaande auto's plaatsnemen. Waar die heengingen weet ik niet, althans toen wist ik het niet. Ze zullen wel vergast zijn. Onder de mannen had een selectie plaats (...).'⁴⁰

Onder de mannen die werden geselecteerd voor het werk in Birkenau waren er vijf uit Nijmegen.⁴¹ Zie hiervoor de lijst met namen aan het eind van dit artikel. Bij de tweeëntwintig Nijmegenaren die meteen die dag naar de gaskamers werden gedreven is 21 september als overlijdensdatum opgevoerd, maar we mogen aannemen dat zij op de avond van de twintigste al werden vermoord. Bij vijf mannen staat als sterfdatum 31 december 1942 vermeld. Deze datum is louter administratief omdat niemand de echte datum kent. Ze werden bijna zeker vóór die datum vermoord.

³⁷ Een complex van werkkampen in de buurt van het huidige Kędzierzyn-Koźle. We komen daar elders op terug. Wij gebruiken de naam Kosel, in andere Nederlandstalige bronnen wordt ook wel gesproken over Cosel.

³⁸ Zie: Bundesarchiv/Gedenkbuch, Chronologie der Deportationen aus den Niederlanden.

³⁹ Danuta Czech, *Auschwitz Chronicle, 1939-1945*, New York 1990 (Oorspronkelijke titel: *Kalendarium wydarzeń w Obozie Koncentracyjnym Auschwitz-Birkenau, 1939-1945*; geciteerd bij: Luijters, In Memoriam, Amsterdam 2012, p. 178. Luijters meent dat er zich niet 1002, maar 1004 in de trein bevonden.

⁴⁰ Het gaat hier om niet lang na de oorlog door het Rode Kruis samengestelde boeken met getuigenissen en verslagen over deze transporten.

⁴¹ Er is een kleine kans dat iemand van hen in Kosel is tewerkgesteld; wij denken dat dit niet waarschijnlijk is omdat bij allen als plaats van overlijden is aangegeven: Auschwitz. Bij hen die in een of ander werkkamp overleden, staat gewoonlijk aangegeven: Midden-Europa, tenzij bekend was dat deze persoon alsnog vanuit zo'n kamp was overgebracht naar Auschwitz of een ander vernietigingskamp.

BIJLAGE: Opgepakt bij de razzia van 16 september 1942 in Nijmegen

Naam	Transport vanuit Westerbork	Overlijdensdatum ⁴²
Blok, Betje	18 september 1942	21 september 1942
Gotlieb, Alexander	18 september 1942	31 december 1942 (Birkenau)
Gotlieb, Femia	18 september 1942	21 september 1942
Gotlieb, Mozes	18 september 1942	21 september 1942
Haas, de, Gezina	2 oktober 1942	5 oktober 1942
Haas, de, Leopold	18 september 1942	31 december 1942 (Birkenau)
Hartogs, Israël	9 september 1943 naar ...?	Overleeft
Klein, Claartje	18 september 1942	21 september 1942
Koperenberg, Eva	18 september 1942	21 september 1942
Levie, Jetje	18 september 1942	21 september 1942
Litman, Sabine	18 september 1942	21 september 1942
Litman, Salomon	18 september 1942	21 september 1942
Markreich, Berta	18 september 1942	21 september 1942
Pels, Evelina	18 september 1942	21 september 1942
Pels, Nefthalie (Naphtali)	18 september 1942	21 september 1942
Pels, Simon	18 september 1942	31 december 1942 (Birkenau)
Polak, Emil	18 september 1942	21 september 1942
Polak, Hans	18 september 1942	31 december 1942 (Birkenau)
Prins, Caroline	18 september 1942	21 september 1942
Prins, Judith	18 september 1942	21 september 1942
Rubens, Helena	18 september 1942	21 september 1942
Rubens, Sophia	18 september 1942	21 september 1942
Stern, Helena	18 september 1942	21 september 1942
Zadick, Augusta	18 september 1942	21 september 1942
Zadick, Leon	18 september 1942	21 september 1942
Zadick, Michel	18 september 1942	21 september 1942
Zwarenstein, Salomon	18 september 1942	21 september 1942

⁴² De datum van 31 december is hier een administratieve justitiële datum. De exacte overlijdensdatum en – plaats zijn onbekend, maar verondersteld wordt dat het gaat om december 1942. Voor meer personalia zie onze *Namenlijst* op deze site.